

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

"
" NAS JEZIK

НОВА СЕРИЈА

Књига XVIII, св. 4—5

P-464

БЕОГРАД, 1971.

САДРЖАЈ

	Страна
1) М. Стевановић, О потенцијалу II у књижевном језику	195—200
2) А. Пецо, Један актуелан проблем наше фонетике (изговор и писање фонеме x)	201—219
3) Берислав М. Николић, Акцент интернационализама у савременом српскохрватском књижевном језику	220—228
4) Ж. Станојчић, Језички тип једног еуфемизма	229—234
5) Д. Јовић, Прилог методима испитивања песничког језика на песни „Сопоћани” Васка Попе	235—249
6) Е. Фежете, Нешто о деклинацији властитих именица страног порекла у нашем језику	250—262
7) Даришка Гортан - Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи	263—271
8) Радоје Симић, Два случаја синтаксичке аналогије	272—282
9) Језичке поуке	283—286
10) Регистар	287—303

УРЕБУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Живојин Станојчић

БЕОГРАД

1971.

ЈЕДАН АКТУЕЛАН ПРОБЛЕМ НАШЕ ФОНЕТИКЕ (ИЗГОВОР И ПИСАЊЕ ФОНЕМЕ Х)

Међу питањима о којима се посљедњих година у расправама о нашој језичкој проблематици често говори и пише налази се и питање односа између писане традиције, ријечи писане на тлу Босне и Херцеговине према реформама које су на овом подручју наше науке и културе извршене у XIX вијеку. На основу досадашњих испитивања са сигурношћу се може рећи да је на босанско-херцеговачком тлу и прије Вука и илираца био у употреби чисти народни језик у писаној ријечи, да је, другим ријечима казано, било на снази правило: пиши као што говориш. А ово због тога што се најчешће нису познавала друга правила, другачији начини писања, нити су, опет, због посебних историјских околности, ту страни утицаји могли да имају видног удјела у стварању ортографске нормe, ако је те нормe уопште и било. Вукова реформа нашег језика и ћирилице овдје је наишла на врло добар пријем. Та је реформа, управо, само потврђивала већ постојећу писану традицију. Природно, усвајањем Вукових погледа о језику и писму на тлу Босне и Херцеговине прихваћена је ијекавштина као једино књижевно нарјечје, а из писма су отклоњене графеме за које нису постојале фонеме у живом народном говору. Слично је поступљено и са латиницом. Прихваћена је реформа овога писма коју су код Хрвата извршили Гај и илирци.

Истина, и поред тога што је Вук у својој реформи полазио од фонетско-морфолошке структуре штокавских говора херцеговачког типа, његова писана ријеч није никада била потпуно вјерна слика говорне ситуације коју му је нудила Херцеговина данашњег обима. То нарочито вриједи за фонему *х*, али не и само за ту фонему. У моме раду: Сугласник *х* у вуковој преписци (Вуков зборник, Београд 1966, стр. 99) о томе читамо и

ово: „Што се тиче Херцеговине и говора њеног становништва Вук овдје (тј. у граматици која је дата уз Рјечник од 1818) није дао реалну слику употребе гласа *x* (он ту пише *ора, лад, сув, глув, доћог, вићег*). Ми се можемо сложити са Вуком да у постојбини његових предака нема (то јест — није било) фонеме *x*. Дробњачка је особина и појава *z* или *x* мјесто овога гласа. Такво стање могао је имати и говор Вукових Тршићана. Али, а то је неопходно истакнути, ни Дробњаци ни Тршић нису Херцеговина” а у Херцеговини многе особине ни данас, а тако је било и јуче, нису једнаке онима у Дробњацима или Тршићу. Оно што је речено за фонему *x*, добрим дијелом се може рећи и за друге особине. Данас нам је познато да и на релацији Дробњаци-Тршић постоје доста лако уочиљиве разлике, како у фонетици, тако и у акцентуацији (в. Др Б. Николић, Тршићки говор СДЗБ. XVII). То, опет, говори да стање које су Вукови преци понијели из Дробњака и донијели у Тршић није у потпуности сачувано, није конзервирано, али и то да ни у вријеме сеобе Вукових предака у западну Србију није у говору постојала потпуна хармоничност између Дробњака и данашње источне Херцеговине.

1

Проблеми везани за судбину фонеме *x* у херцеговачким говорима дуже времена привлаче моју пажњу. Чињеница је, до сада неоспорена, да на овом подручју наше језичке територије, а и у другим крајевима штокавског дијалекта, постоји уочљива разлика у говору између припадника исламске вјероисповијести на једној страни и припадника других вјероисповијести на другој страни, управо према употреби и фреквенцији фонеме *x* у цјелокупном гласовном систему. Поставило се питање: откуда то и како објаснити ову неједнакост, нарочито тамо гдје имамо старосједјелачко становништво, без обзира на вјеру, гдје, значи, не може да се оперише „наносима са стране”? На основу ширих испитивања и праћења овога проблема у херцеговачким говорима ја сам дошао до закључка да је на чување и очување тога гласа у говору Муслимана¹ Босне и Херцеговине

имала пресудан утицај религија и све оно што је пратило тај историјски чин.

У сарајевском часопису „Život“ (број 11—12 за 1970. годину) у вези са овом проблематиком налазимо и сљедеће ретке: „Slučaj sa suglasnikom *h* je indikator za čitavu dijagnozu o kojoj je riječ, pa ne možemo a da ne spomenemo ishitrenu tvrdnju jednog poznatog lingviste, rođenog ovdje, ali nažalost dugo vremena udaljenog od naroda u kome se rodio. U jednom članku prije izvjesnog vremena objavljenom on brzopleto kaže da je glas *h* kod bosansko-hercegovačkih Muslimana veoma očuvan zahvaljujući orijentalnim jezicima, čija je leksika prodrla u njihov govor, Kakve li netačnosti i kakve li nepravde! Jer, bosansko-hercegovački Muslimani kao autohtoni starinici vuku svoj govor sa izvora, iz jezične davnine, iz jezične baštine, i zahvaljujući samo tome oni su mogli da sačuvaju to nesretno *h* i u svojim turcizmima i arabizmima...” (стр. 118).

Ја не желим на овом мјесту да полемишем са мишљењем аутора чланка из кога је узет горњи цитат. Приступ поједином проблему, па и овом фонетском, може бити различит. У сваком случају језички стручњаци гледају на чисто лингвистичке проблеме друкчије него они којима језичке дисциплине нису основна животна преокупација. То је и схватљиво и разумљиво. Ја цијеним аутора чланка из кога су узете горње реченице, волим његове пјесме и сматрам да га у поезији, и када бих желио, не могу достићи. Али што се тиче језичке проблематике, нека ми дозволи да ту имам своје мишљење које, истини за вољу, није ни исхитрено ни брзоплето донесено. Дакле, без упуштања у полемику око неких врло грубих ријечи које су изречене у горњем цитату (о томе нешто више говорио сам у сарајевском часопису „Одјек”, бр. 4 за 1971 годину), ја ћу се овдје задржати само на проблематици везаној за фонему *x* и њену судбину у говору босанско-херцеговачких Муслимана.

¹ У овом раду именица муслиман пише се великим словом када се мисли на нацију, а малим словом када се мисли на религиозну припадност.

Поставља се питање, да поновимо, да ли је фонема *x* у говору босанско-херцеговачких Муслимана сачувана без икаквог страног утицаја или је страни утицај потпомогао да се та фонема очува у њиховом консонантизму. Да бисмо на то могли добити одговор потребно је видјети сљедеће: а) какво стање налазимо код наших старијих писаца са овога подручја и б) какво је стање у говору оних крајева који нису били изложени јачим имиграцијама. Ево шта нам историјска фонетика и дијалектологија нуде као одговор:

а) Старији писци са подручја Босне и Херцеговине неједнако употребљавају фонему *x*. Једни у највећем броју случајева не знају за *x* у својој писаној ријечи или га употребљавају тамо гдје му по етимологији није мјесто, што говори да нису осјећали његову праву вриједност. Други га, по правилу, увијек пишу: Указујем на ове писце: *Матија Дивковић* (1563—1631) не употребљава овај глас тамо гдје му је мјесто, а наћи ће се и појава секундарног *x*: у *соx* м. у *со*, не *hex* м. *неће*, *маћнех* м. *маће*, *дарху* = дару, *хоронула* = оронула (А. Белић: *Фонетика*, 106).

Иван Бандуловић (из Доњег Вакуфа) у дјелу штампаном 1626. „*kašto piše slovo x u genitivu plurala*” (Т. Марећић: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Загреб 1889, стр. 72);

Иван Анчић (рођен око 1600, у Липи код Дувна) овај глас није изговарао. У писаној ријечи га „испушта у свим положајима, тј. и на почетку речи, и у средини и на крају, и испред самогласника и испред сугласника” (Св. Марковић: *Језик Ивана Анчића*, СДЗБ XIII Београд 1958, стр. 60 в. и код Марећића, *op. cit.*, 131 гдје пише: „*glas x nije Ančić izgovarao za to ga nije znao ni bilježiti kako valja*”);

Михајло Радних (босански писац XVII вијека) „*glasa x . . . nije izgovarao, za to ga nije znao ni bilježiti kako valja*” (Марећић, *op. cit.* 136);

Иван Грбичић (босански писац са краја XVII вијека) „*nije stalno izgovarao glasa x. To se po tomu vidi, što kašto meće znak x onamo, gdje ne treba, a kašto ga izostavlja, gdje bi trebalo da stoji*” (Марећић, *op. cit.* 168);

Ловро Ситовић-Љубушак („*rođen u muslimanskoj porodici u Ljubuškom . . . Godinu njegova rođenja ne pominje nijedan*

autor, ali se zna da je umro 1729. u Splitu — još kao dijete dopao je u ruke bosanskim franjevcima, i to je usmjerilo čitav njegov kasniji razvoj”) свуда има *x*. Али то је зато што је он „као рођени Муслиман из Лјубушког... понио тај глас из говора своје родне куће и свoga краја”, и он га понекад испушта на крају у облицима замјеница и придјева (Herta Kuna; *Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića*, NDBiH, Грађа X, књ. 7, Сарајево 1961, стр. 125, 137—139);

Стипан Маргитић-Марковац (рођен у Јајцу средином XVII в.) врло често испушта овај глас у својој писаној ријечи. Истина, има потврда и за његову употребу: *своих, добрих*, али су оне ријетке. Уз то Маргитић има и секундарно *x*: *хоћуги* = оћугти, *здравјех* = здравље, *пакахо* = пакао, *хору* = ору (Сл. Вукомановић: *Језик Стипана Маргитића*);

Ни босански писци осамнаестог вијека не знају за глас *x* у својој писаној ријечи: *Антун Бачић* (в. код Маретића, оп. cit. 189), *Марко Добретић* (Maretić, оп. cit. 276), *Филип Лаштрић* (Maretić, оп. cit. 244).

У Љетопису фра *Николе Лашванина* (прва половина XVIII вијека) такође је нестабилна употреба овога сугласника. А. Младеновић за Лашванинов језик констатује да у Љетопису често употребљава сугласник *x*, у свим позицијама у ријечи, али, исто тако, и да га у свим тим позицијама „врло често... и не пише”. На основу тога Младеновић закључује да је јасно „да је Лашванин знао за тај глас, али да га у свом језику није имао”, (А. Младеновић: О језику летописа фра Николе Лашкванина. НДБиХ, Грађа X, Сарајево 1961, стр. 78). Младеновић ту констатује да је „данас... *x* изгубљено на овом терену (мисли се на област централне Босне у коју се укључује и Лашва, А. П.) код католичког живља” (оп. cit. испод текста).

Т. Маретић у вези са употребом гласа *x* код босанских писаца XVII и XVIII в. уопште каже да „нијесу тога гласа изговарали, за то га нијесу знали ни употребљавати како треба” (оп. cit. 354).

Вл. Ђоровић констатује да глас *x* не употребљава ни *Проконије Чокорило*, мостарски архимандрит. Из Чокорилова Дневника Ђоровић наводи и ове примјере: *оцу, оди, рану, Ришићана; Амет, Ибраим, плаа, спау, муурдар, наше мостарские жена,*

Сали, сила (= силах). Истина, код Чокорила ће се наћи и понека потврда са овом фонемом: *сахат, Хасан бег, Христиани, под ханом*, али су такви примјери врло ријетки (о овоме в. Вл. Ђоровић: Из Дневника Прокопија Чокорила, Гласник Земаљског музеја за 1913).

Насупрот овим писцима који нису ни у својој писаној, ни у својој говорној ријечи имали фонему *х*, управо у чијем говору ова фонема није чинила саставни дио њиховог консанантизма, ми можемо навести и неколико потврда гдје писци са овога тла, тј. са подручја Босне и Херцеговине, пишу глас *х*. Ријеч је о Муслиманима са тога подручја. Указујемо само на неке од њих; сви су писали арапским писмом, али на нашем језику.

С. Кемурџић и Вл. Ђоровић у познатој збирци: *Serbokratische Dichtungen bosnischer Moslims, aus dem XVII, XVIII., und XIX Jahrhundert*, Сарајево 1912, наводе и ове писце и примјере:

Мухамед Хеваји Ускјуџи (писац из XVII вијека) има у својој писаној ријечи фонему *х*: живот одходи дан по дан; моли ти се *Хуво* један; мисо си ти нам, дигод *ходимо*; мисо *Хеваји* у дни и ноћи; по вољи увик његовој *ходит*; ту налазимо и: *ходте, хали, худи, хиљаде, гријеха, хатур, хизмет, хак, цехенем, ходи, Влах, сабах, доходи, ухити, похити*

Хасан Каимија (XVII вијек); *хоћете, Хрвате, Михат(!), духат, опухат, хоћеш, халију, хиљада, хоћете, хем, уходи, доходи, находи, ходисмо, грехота, хаљине, хала, ходи, ходат, Алах, хајд, ходе, шах, хаџија, Хасан, Хусејин, Влаха, хесаби, шаха, пухне*. Једино се без *х* јавља именица *Рист* = Христ (Заповједи Исукрст... Обори се на тле *Рист*) што одговара фонетском лику који је писац слушао у својој непосредној околини, у говору оних који су већ били изгубили фонему *х* из свога говора.

У *Дувањском арзухалу* (аутор непознат, XVIII вијек) налазимо редовно фонему *х* на своме мјесту: *хал, хрти, хаљина, хана, духана, Мехмед, хизмећар, до сабаха, хотио бих, суха круха, ходио, бих, ходећи, до смиха, из миха, издиха, гриха, ухите*. Ту налазимо и *хим* (и што *хим* је имама), са секундарним *х*. Појава обично у многим народним говорима те зоне.

У *Посланици кадије Хасана* (XVIII вијек) такође налазимо фонему *х*: *плахо, дихо* (дихати), *хотио, хоће, серхат, тугијех,*

*ходати, хране те, хоће, не мислих, од њих (од њих, њијех), за
ниха, мисецовах(!), хоће л'бити, не хајеш, одмахујеш.*

У овој посланици налазимо и облике: Рад би био да тог није; Нису тили амо доћи; Зва ји амо да ми догју — без фонеме *x* у финалној позицији: *би* (=бих), *зва* (=звах), односно у иницијалној позицији *тили* (хтили). Овај текст даје и двије потврде за *ф* м. *хв*: *прифатили, прифати ме.*

Хаџи Мехмед Рази (XVIII вијек): на сабах, доходите, ја вас веће не фатах, ходит, хоце, не хитајте, мејхана. И он има м. хв —ф: не фатах.

Мула Мустафа Баш-Ески (XVIII вијек): Селиха, хесабимо, хесабити, халве, својим си их зүбима тргао, халву, хајкавица, плахо. Ту налазимо и: уфатио.

Да укажемо још на *Омера Хуму (XIX вијек)*. И он редовно пише *x*: *страх, цехенемска врата страхуј, Алах, ходиш, хавалу.*

Мухамед, гријехе, шеху, техири, од хоца, имаде чудо мука и горих, хоће, не страхуј, хатур од грјеха и залих људи, за гријехом, хаста сам.

Као што видимо, босанско-херцеговачки Муслимани у својој писаној ријечи показују традиционално присуство фонеме *x*. Од Ускјуфија до Хуме сви, скоро редовно, употребљавају овај глас. Ако га неки и изостави, то је обично на крају, како је, понекад, и данас у говору Муслимана ове зоне, или мјесто *хв* имају *ф*, као што је најчешће и данас у народним говорима.

б) Народни говори Босне и Херцеговине данас пружају врло неуједначену слику када је у питању употреба фонеме *x*. У принципу се може рећи да овај глас, скоро у свим позицијама у ријечи, чувају Муслимани. Указујемо само на двије области са подручја Босне и Херцеговине: источнохерцеговачку и централнобосанску.

У источној Херцеговини муслиманско становништво углавном чува овај глас у свом консонатизму. Најчешће су омисије у финалној позицији: *нашије, добрије, ја би* и сл. Чак и у говору Муслимана Подвележја, Борча и Куле гдје живе скоро искључиво Муслимани, имамо: *голи руку, лудије, одма, мојије мука, у њи, овије дана, ја одо, свије ји позна, ја реко, серома, не смједо, шћедо, не знадо, зажели* (в. у СДЗБ XIV.

72—73). Дакле, финална позиција је и ту претрпјела највише промјена. Тако је и у Јасеници (код Чапљине) и Грацкој (код Љубушког, в. ЈФ XXVII, 302).

Муслимани централне Босне, као и цијелог ијекавско-шћавског подручја, углавном чувају овај консонант у свом гласовном систему. И ту је *x* најчешће изгубљено из финалне позиције ријечи. Код католика је ситуација врло неуједначена. Изговор овога гласа у њиховом говору је „gotovo uvijek fakultivan i individualan” (D. Brozović, HDZb. II, 141).

И у говору Муслимана ван босанско-херцеговачког подручја среће се фонема *x*. Тако је у новопазарско-сјеничкој зони. Ту се „Аспиратна вредност доследно... чује само код муслимана”. Истина, у тој зони је честа појава и секундарне аспирације. Дакле, поред: *хаљина, ханума, кахва, рекох* и сл. чује се и: *хонет, вихџет* и сл. (В. Д. Барјактаревих: Новопазарско-сјенички говори, СДЗб XVI, 64—65). Тако је и у Бихору, муслимански живаљ чува фонему *x*, али се јавља и секундарно *x* (в. Д. Барјактаревих: Бихорски говор, Посебан отисак из Зборника Фил. факултета у Приштини, књ. III, 40—41). Појава секундарног *x* се и овдје, као и иначе у нашим народним говорима, може двојачко тумачити: *фонетски* — развијање аспирације испред неких самогласника на почетку ријечи, или, у извјесним случајевима, у средини ријечи; *аналогски*, према односу *Хусо — Усо, Хајрија-Ајрија*, што се јвља у мјестима са мијешаним становништво, могло се појавити и према *Есма-Хесма, према Адем-Хадем*.

Ако уз све ово кажемо да су Муслимани у свим тим мјестима по правилу старинци, да су уз њих и сви други становници тих мјеста са тог тла (ако има досељеника, најчешће су у питању унутарње миграције) долази се до закључка да је и све ове говоре био захватио процес губљења фонеме *x*: прво је био на удару крај ријечи. Отуда и у говору Муслимана тих крајева морфолошки синкретизам датива, инструментала и локатива множине (о овоме в. код А. Белића: О двојини у словенским језицима, Београд 1932, 120—121).

Према томе и писана ријеч са босанско-херцеговачког подручја и стање које данас налазимо у наредним говорима те

зоне пружају исту слику: фонему *x* чувају, углавном, они који су примили ислам. Други су, углавном, изгубили овај глас из свога консонтизма. Објашњење зашто је то тако не може се заснивати на теорији о „старинцима” и „дошљацима”. Такву тезу не потврђује чињенично стање, таква теза не може издржати научну критику. Објашњење за такво стање, бар према нашем досадашњем познавању ове проблематике на нашем језичком тлу, може се тражити једино у промјени религије, у промјени начина живота једног дијела становништва — оног које и чува фонему *x* у свом говору (Ако полазимо од историјских факата, сви смо на Балкану дошљаци, али смо ту дошли заједно).

II

У вези са овим проблемом, проблемом судбине фонеме *x* на Босанско-херцеговачком говорном подручју, у сарајевском „Одјеку” (бр. 9 за 1971) објавио је Др Исмет Смаиловић, професор Педагошке академије у Тузли, чланак под насловом: *Трипут тјегги, једанпут сјјеси*. — Др Смаиловић жели да о овоме проблему говори као језички стручњак. Он каже да је у својој докторској дисертацији (Језик Хасана Кикића, која ће ускоро изаћи из штампе „*izgazio sumnju*” у схватање да је утицај са стране потпомогао очувању фонеме *x* у нашем језику. Смаиловић даље каже: „*Zanimljivo je da je Mak Dizdar iznio slično, ili gotovo isto mišljenje kao i ja*” о овоме проблему. Дакле, и један језички стручњак сматра да Муслимани, само зато што су „старинци”, чувају фонему *x* у свом гласовном систему, што има другачији значај него када то каже неко ко се само узгред бави језичком проблематиком, неко ко по својим основним преокупацијама није везан за науку о језику. Зато сматрамо да је потребно да се о овоме проблему каже још нешто. Истина, ја ни овдје не желим улазити у полемику. Уосталом, ни др Смаиловић није научним аргументима оспорио ни један од доказа који се наводе у прилог тезе да је страни утицај допринио очувању фонеме *x* у говору наших муслимана. То није ни покушао. Али је зато поставио неколико питања од чијег рјешења, како каже, зависи рјешење цијелог проблема. То су ова питања: „а) *zašto*

је исламска религија utjecala на чување гласа h; b) којим је својим elementима вршила тај utjecaj; c) ако је то заиста и било, зашто је било само у Bosni и Hercegovini?"

Несумњиво је да и у овом домену наше науке има још шта да се уради. Можда ће најправилније бити ако кажемо да је проблем о коме је овдје ријеч не само проблем наше историјске граматике него и упоредне граматике словенских језика. То је, дакле, бар једним дијелом, општесловенски проблем који до данас није у потпуности проучен. Значи, ту има још шта да се уради: на плану нашег језика и на плану упоредне граматике словенских језика.

Али и до тога и тако широко заснованог приступа овој проблему, а на основу нама познатих чињеница, на постављена питања могу се дати овакви одговори:

а) Историјска фонетика нас обавјештава да се фонема x почела губити из гласовног система већине говора штокавског дијалекта у XVI вијеку и да је тај глас, у тим говорима већ био ишчезао до 18. вијека, ако се томе процесу нису супротставили неки спољни фактори. Свакако је финална позиција била прва на удару, из те позиције прво је нестало овога гласа. Управо у то вријеме, а због посебних историјских околности, дошло је до масовније исламизације босанско-херцеговачког становништва. У мом раду о централнохерцеговачком говору (ЈФ XXV) о овој проблему читамо сљедеће: „Историјске чињенице, а и језичка факта говоре да масовнијег прелаза на ислам на овом подручју (тј. подручју Херцеговине, садашња напомена) није било прије друге половине XVI вијека. У другој књизи Историје народа Југославије Недим Филиповић, наш познати стручњак за турски период, подвлачи да се „у XVI в. у прилично великој мери исламизује херцеговачки санџак“. Ту даље читамо: „За нас је од значаја и констатација Е. Омана да припадници исламске вјероисповијести у XVI в. посјећују цркву као и џамију“. Прелаза на ислам, свакако, било је и раније, чак и прије доласка Турака у ове крајеве, али су то били појединачни случајеви који нису могли, због промјене вјере и прихватања њених молитава и другог, да утичу на измјену говорне структуре домаћег становништва. Тек је масовнија исламизација ових крајева стварала повољне услове за

такав утицај. Наравно, на говор оног дијела нашег становништва који је примио исламску вјероисповијест. Како?

Основне фонетско-морфолошке особине остале су и даље заједничке. Заједничка им је и лексичка база. Средство за споразумијевање у свим тим крајевима је био и остао, без обзира на вјеру, српскохрватских језик. Билингвизам ту никада није имао масовнији карактер. Дакле, основна говорна структура ту није мијењана, што не значи да није могло бити појединачних измјена у гласовном систему, поготово ако је за то постојала подлога у матерњем језику оних који су сада дошли у непосреднији контакт са страним језиком. Такав је случај, чини нам се, са фонемом *x*. Овај консонант је чинио саставни дио нашег гласовног система до XVI вијека када почиње да се губи из многих народних говора нашег језичког подручја. У то вријеме, као што смо видјели, долази до масовније исламизације босанско-херцеговачког становништва. Дакле, стекла су се два момента: губљење фонеме *x* из домаће ријечи и масовнији прелаз на ислам. Друга појава могла је да има извјесног утицаја на прву, могла је да заустави даљи процес губљења фонеме *x* из говора оних који су примили ислам, могла је да потпомогне фонетску стабилизацију сугласника *x* у њиховом говору и да допринесе његовом чувању до наших дана. На који начин се то могло постићи? Одговор на ово питање није тешко дати. Нову вјеру пратиле су неке специфичности: све су молитве биле на арапском језику. Молитве су обиловале фонемом *x* (њене фонетско-фонолошке карактеристике у језику на коме су те молитве оваје су биле ирелевантне. Тај је глас приман и уклапан у већ постојећи систем наше фонетике. Без обзира на артикулационе варијације које су карактерисале тај глас у арапском језику, *x* је и у тим молитвама испуњавало само једно фонолошко мјесто — задњонепчани констриктив. Могуће је, то се и данас запажа, да неки знају и за грлено и звучно *x*, али то није масовнија појава и на фонолошком плану то нема никаквог значаја. У питању је, дакле, индивидуална варијанта фонеме *x* каква егзистира у нашој фонетици). Молитве су се често понављале у току дана: пет пута се клањало, у сваком већем мјесту постојали су мектеби, сваки добар посао почињао је бисмлаом у којој се неколико пута јавља *x* — све су то били

и те како значајни моменти који су могли подржати овај глас и у ријечима домаћег поријекла. Наиме, ако се *x* изговарало у молитвама, а јесте, нема разлога да се не помисли на његово задржавање и у ријечима домаћег поријекла управо под утицајем његове употребе у молитвама које су учене напамет. Дакле, фонема *x* сада се императивно наметала говорној ријечи оних који су примили ислам. И захваљујући томе, бар када су у питању наши муслимани, глас *x* је продужио своју егзистенцију у њиховом гласовном систему. Појединачни примјери типа *марва*, *твор*, *страва*, *зијевати* могли су у том облику, са уопштеним сонантом *v*, бити преузети из говора оних који су изгубили *x* из свога говора. Истина, није искључено да се и данас понегде најве на облике ових ријечи са сугласником *x*. Вук је у Дубровнику забиљежио *зијехати* и *кихавица* (Скупљени граматички и полемички списи, III, стр. 4), а потврде за *марха*, *тхор*, *страха* даје РЈАЗиУ из језика старијих писаца. Принциписки, дакле, ни ови примјери не говоре против тезе о чувању фонеме *x* у говору наших муслимана под утицајем религије. Не треба заборавити ни чињеницу да је промјена религије често била праћена и разликама социјалног карактера и да је све то водило ка својеврсној изолацији, затварању тих средина, што је још више потпомогло конзервирању њихових говорних особина. Дакле, исламизација је поред утицаја на духовни живот била праћена и другим специфичностима које су, све скупа, постајале одлика наших муслимана. Што се тиче фонеме *x* треба истаћи и то да њено чување, губљење или супстиција нису имали никаквог утицаја на семантичку страну ријечи. Облици типа *муха-муа-мува*, *снахе-снае-снаје*, *добох-до-ћо-доћок*, *читāх-читā-читāг* јављали су се као варијанте истих морфема, са могућим националним, социјалним или регионалним обиљежјем.

Да је управо религија овдје одиграла пресудну улогу говори и овај факат. У Херцеговини још и данас постоје породице које знају када су примиле ислам (на то упућују и идентична презимена), знају и са којом су православном породицом у сродству. Чак се још и данас робакају. Значи, сви су ту старинци. Па ипак у њиховом говору постоји лако уочљива разлика: муслимани чувају фонему *x* у свом консонантизму, пра-

вославци не знају за овај глас у свом говору, или га употребљавају факулативно и најчешће тамо гдје му није по етимологији мјесто. Како то објаснити? Пошто су сви старосједиоци на том тлу, не остаје нам друго него да узрочнике за такво стање тражимо у промјени религије и читавог духовног живота.

Да интензивнија употреба овога гласа и у наше дане може да поремети старије стање, потврђују нам млађе генерације из крајева у којима до јуче уопште није било фонеме *x*. Те генерације, под утицајем школе, књиге и средстава масовне комуникације, све више уопштавају овај глас у свом гласовном систему и на тај начин мијењају ранију слику консонантизма цијелог штокавског дијалекта. Има много разлога да тако нешто претпоставимо и за раније периоде развитка нашег језика — ако су постојали услови за усвајање овог гласа, он се враћао у гласовни систем, ако су постојали разлози за његово чување, он се и сачувао. То ће потврдити и оно што се ниже наводи у овоме раду.

Мислим да је сада јасно зашто је исламска религија могла да утиче на чување и одржавање фонеме *x* у говору наших муслимана.

б) На питање: којим својим средствима је то она постигла, одговор је дат у претходној тачки: молитве су ту биле пресудне. Лексички наноси су то само могли да подрже, али не и да буду од пресудног значаја.

в) Зашто се то десило само у говорима Босне и Херцеговине? На ово питање одговор би могао бити врло кратак: зато што су се ту стекли услови који су погодовали таквом развиту. Не треба заборавити да се гласовне промјене, ни код нас, као ни иначе, нису вршиле праволинијски, нису биле „безизузетачне“, као што се некада мислило. Према томе, једна појава могла је да се реализује у Мостару, а да за њу не зна Невесиње. И обратно. Познато је, исто тако, и не од јуче, да на дијалекатском плану постоје врло уочљиве разлике између ијекавских говора Херцеговине и ијекавских говора Босне. За то има доста потврда у досада објављеним радовима о говорима тих наших покрајина. Сав нама до сада познати материјал о говорима тих подручја нашега језика упућује на закључак да босанске говоре карактерише већа архаичност, а да херцеговачки говори

у многим појединостима предњаче у свом развиту. Зашто је то тако, то није тешко утврдити, али то није проблем који непосредно задире у нашу тему. Исто тако је могуће да је за реализацију једне појаве било више услова у говорима Босне и Херцеговине него неких других области нашега језика. Историјски услови и овдје су имали врло велики значај. Према томе, одговор на треће питање које је поставио др Смаиловић могао би укратко да гласи: У Босни и Херцеговини су постојали услови, и објективни и субјективни, за чување и очување фонеме *x* у говору Муслимана. У другим регионима наше језичке области, гдје се фонема *x* изгубила из говорне ријечи, нису постојали такви услови, није, дакле, била иста ситуација као у говору босанско-херцеговачких Муслимана. Додајмо уз ово да и у говору Муслимана Санџака постоји овај сугласник. Значи и ту су постојали исти или слични услови као и у Босни и Херцеговини.

III

Ако се негдје на нашем језичком подручју исламизација вршила касније, последице губљења фонеме *x* из гласовног система те зоне, стање је остало неизмијењено. Фонема *x* ту ни данас не постоји у домаћем лексичком фонду. Лијеп примјер за ово налазимо у Мрковићима, код Бара.

Мрковићи су, како каже недавно трагично преминули др Лука Вујовић у монографији о њиховом говору (СДЗБ XVIII) „потомци старог становништва (дакле, старинци, А. П.) тога краја, а проценат досељеника из сусједних крајева Црне Горе је сасвим мали” (стр. 78). Мрковићи су прешли на ислам у XVIII вијеку. Па иако имају подоста архаизама у свом говору, они не знају за фонему *x* у свом гласовном систему. Тај глас они су изгубили прије исламизације и до данас се ту није ништа битно мијењало. Отуда у њиховом говору *Асан*, *Амит*, *Усо*, што се не среће у говору муслимана Босне и Херцеговине.

Ми овдје можемо указати на још један случај, специфичан за наше језичке прилике, али врло интересантан за наш проблем. Ријеч је о говору Галипољских Срба. То је „говор једне

групе српског живља која је више столећа провела одвојено од главнине српског народа. Та се група данас налази у варошици Пехчеву на ивици Малешевске Котлине у источној Македонији, а досељена је онамо из села Барјамича у близини Галипоља на територији данашње европске Турске” (Павле Ивић: *Говор Галипољских Срба*, СДЗБ. XII, стр. 1). У говору Галипољаца, по правилу, нема фонема *x*, јер је они нису понијели из старог завичаја — косовско-ресавско подручје — који су напустили „највероватније у првој половини XVII века или пред крај XVI века” (ор. cit. 430). Дакле, они су из старог завичаја понијели или готово стање, без фонеме *x*, или импулсе за њено губљење, и у новој средини, иако су живјели у непосредној близини Грка и Турака који имају овај консонант у свом гласовном систему, нису тај глас рестаурирали. Продужена је, значи, општешто-кавска тенденција. Не треба заборавити ни чињеницу да Галипољци нису прелазили на ислам. То значи да код њих нису били створени основни услови за страни утицај на њихов гласовни систем какви су постојали у говору босанско-херцеговачких Муслимана. Свакако, код Галипољаца је постојала и свјесна тежња да очувају своје национално обиљежје — језик — који је могао бити јако угрожен у туђој средини. То је исто један од разлога зашто страни утицаји ту нису имали знатног уједла.

Ова два примјера: Мрковића и Галипољци, чини нам се, јасно показују да ни исламизација, ако је вршена после губљења фонеме *x* из гласовног система, ни пресељавање у области чије домородачко становништво има овај глас у свом консонантизму, нису мијењали затечено стање. Код Муслимана Босне и Херцеговине није била таква ситуација. Они су, прво, примили ислам доста рано; они су, друго, остали на свом матичном језичком тлу и није им пријетила опасност од језичке асимилације — све је то имало значаја и за проблем о коме је овдје ријеч.

IV

Др Смаиловић пита зашто фонему *x* не чувају у свом изговору они који су „islam prihvatili čitavo stoljeće ranije nego Bosanci i Hercegovci”, а ту се мисли на Македонце, што не улази

у нашу тему. То је проблем историје македонског језика. Познато је да је и македонски језик почео губити фонему *x* у XVI вијеку (в. Блаже Конески: Историја македонског језика, на македонском, Скопље 1965). У турским дефтерима из XV вијека налазимо македонске ријечи са *x*: *Храштани*, *Раховец*, *Рахотинце*, *Хрвој*, али већ у XVI вијеку ријечи овога типа јављају се без *x*. Ако је, како каже Смаиловић, исламизација ту извршена читаво стољеће раније него у Босни и Херцеговини, јасно је зашто у њиховом говору нема фонеме *x*: прошло је читаво једно стољеће од исламизације тих крајева, па ако су и постојале неке разлике у говору између оних који су прешли на ислам и оних који то нису учинили, за ово вријеме су се те разлике могле неутралисати па да у XVI или XVII вијеку све гласовне промјене буду заједничке. Уосталом потврда за овакав ход у језичком развоју пружа и наша дијалектологија.

Проблем везан за судбину фонеме *x* у чакавским и кајкавским говорима такође прелази оквире наше теме. Али, принципски, ни ту нема ничега неочекиваног: у питању су говорне структуре које иначе имају доста архаизама, у цјелокупном свом систему: у фонетици, у акцентологији, у морфологији. Према томе, схватаљиво је зашто та два наша дијалекта још увијек знају и за фонему *x*. Фонетско-морфолошке иновације које су захватиле херцеговачке говоре, или уопште штокавске говоре, нису морале, а по правилу и нису, захватити и говоре чакавског и кајкавског дијалекта. (О разликама између штокавског и чакавског дијалекта в. код мене: Поводом најновијих радова о истарским говорима. Прилози за књижевност... св. 1—2, 1970, стр. 38 и даље). Тако треба гледати и на постојање фонеме *x* у њиховом консонантизму.

Слична констатација може се дати и за дубровачки говор. Дубровачки говор, као што се зна, има у својој основици херцеговачки говорни тип (в. М. Решетар: Најстарији дубровачки говор, Глас САН, ССГ, 1951), али са многим особинама којих више нема у херцеговачким јекавским говорима. Значи, дубровачки говор је задржао неке особине које су у његовом херцеговачком залеђу доста давно доживјеле промјену, нпр. гласовне промјене у вези са једносложеним рефлексом Ћ и сл. Тако треба тумачити и постојање фонеме *x* у овом говору. То

је особина која је примљена, заједно са цјелокупном говорном структуром из херцеговачких говора и која се сачувала до наших дана. Дубровачки говор, значи, ни овдје није слиједио општештокавске тенденције. Истина, не због утицаја исламизације, него због свог посебног положаја у кругу говора штокавског дијалекта.

Ми овдје можемо указати на још неке говоре који знају за фонему x у свом консонантизму, иако не сви у подједнакој мјери, а на чије чување није утицала исламизација. То су неки говори зетско-јужносанџачког типа. Проф. Р. Бошковић у изванредној студији о том проблему црногорских говора (О природи, развоју, и заменицима гласа x у говорима Црне Горе, ЈФ XI), студији на коју се и Н. С. Трубецкој када говори о нашем језику позива у својим радовима, констатује да у границама те области нашег језика можемо разликовати три говорна типа: један још чува глас x , други га супституише, има мјесто њега друге гласове, трећи говорни тип уопште не зна за фонему x . У првој говорној групи, опет, уочавају се фонетске разлике између овога гласа у различитим позицијама у ријечи: „у почетку и у средини речи, и пред самогласницима и пред сугласницима, он је веларни звучни спирант, а на крају речи мукло x редуковане фрикациије, сведено у неким говорима на просту аспирату”. Из овога рада проф. Бошковића добија се и слика фонетских прилика које су пратиле губљење фонеме x у другим говорима штокавског дијалекта: Несумњиво је да објашњење за чување фонеме x у неким говорима Црне Горе треба тражити у цјелокупној структури тих говора, а ту има и других особина које показују да је ова говорна зона имала свој властити развој који у многим појединостима одудара од развоја мањих говора штокавског дијалекта.

Др Смаиловић у вези са овом проблематиком поставља и питање да ли они који чување фонеме x у говору наших Муслимана доводе у везу са исламизацијом помишљају да је „праславенска, јужнословенска и уопће славенска снага у језику босанско-херцеговачких Муслимана мијењала према својим потребама... све што јој се супротстављало из оријенталних језика”. Мој би одговор био: свакако. Уз то и ово: У доба јаче исламизације наш гласовни систем је знао за фонему x . Утицај

са стране није мијењао њену природу. Напротив. Али је потпомагао да се та фонема сачува, да не ишчезне из гласовног система. Фонетско-фонолошке опозиције исказане у оријенталним „хатовима, хитовима и хетовима“ за наше језичко осјећање биле су ирелевантне. Сви су ти гласови, када су улазили у наш језик са страним лексемама, доживљавали фонетску трансформацију. Саображавали су се са нашим задњонепчаним спирантом и заузимали су само једно фонолошко мјесто у нашем гласовном систему — оно које је и до тада имала фонема *x*. То вриједи и за све друге гласове који су улазили са страним ријечима у наш гласовни систем. Сви су се ти гласови уклапали у постојеће артикулационе обрасце нашег гласовног система и продужавали свој вијек као чланови наше фонетике, без својих првобитних фонетских карактеристика. Тако се поступа и данас. Руско *ы* и *и* ми примамо као *и*, руско *д'* и *т'* ми примамо или као *ћ* и *ћ*, како се често поступало раније (уп. *Рубин*, *Каћуша*) или као неплатализоване оклузиве, како прописује Правопис (*Фадеев*, *Тихонов*). Дакле, стране фонеме које по својим фонетским карактеристикама немају адекватне замјене у нашем гласовном систему, супституишу се. Тако се поступа и у свим другим случајевима. Никада се не ствара посебно фонетско-фонолошко поље у нашем гласовном систему због страних наноса.

На питање „*kako će se u govoru bosansko-hercegovačkih Muslimana... objasniti pojava glasa h u turcizmima gdje taj glas etimološki ne postoji*“, није тешко дати одговор.

Секундарно *x*, то је и овдје већ речено, често се јавља у нашим народним говорима. Може се говорити о двојаким узрочницима његове појаве. И то: а) *фонетским* и б) *аналогским*. Секундарно *x* фонетске природе, или неку аспирату која подсјећа на наш задњонепчани констриктив, налазимо у многим народним говорима од источне Србије до граница чакавског дијалекта. Значи и у говорима који су, иначе, изгубили овај глас из свога консонатизма. Најчешће се јавља у иницијалном положају ријечи. То *x* је „продукт физиолошко-фонетских прилика“ (Р. Бошковић). Фонетске природе је и *x* које срећемо у неким босанским говорима у примјерима типа *глахна*, *нах њом* и сл.

Другачије треба објашњавати *x* у примјерима типа *Хасим*, *Хесад*, *Хисма* које се јавља у крајевима са мијешаним становништвом, гдје живе заједно они који су примили ислам и који нису никада ни губили ову фонему из свог консонантизма и они који нису мијењали вјеру и који су тај глас поодавно изгубили из свог гласовног система. Пошто га први редовно, или скоро редовно употребљавају, други га употријебе тамо гдје му етимолошки није мјесто. Колико ту има улоге свјесни фактор, за нас овдје није битно. Основно је да се у говору тих средина према односу *хлеб-љоб*, *Хакија-Акија* могло појавити и *хага-ага*, *хаваз-аваз*, и сл. У таквим приликама лако се објашњава појава секундарног *x* и у говору Муслимана. *X* ту има својеврсно религиозно обиљежје.

Ми овдје можемо указати на још једну фонетску особину која управо има такав карактер. Није ријеч о *x*. Ријеч је о изговору сугласничке секвенце *jr* у нашим ријечима. Познато је да у нашем језику секвенца *jr*, коју примамо са ријечима оријенталног поријекла, најчешће доживљава метатезу: *бајрак-барјак*, *бајрам-барјам* и сл. У говору Муслимана источне Херцеговине имамо сасвим супротну појаву. Према страном образцу са секвенцом *jr*, коју њихови сусједи Срби изговарају као — *рј*, они су и у домаћим ријечима мјесто изворног — *рј* почели да изговарају — *jr*. Отуда код њих: *гојре*, *гојрела*, *Којре нићи*² и сл. (о овоме в. код мене: Говори Источне Херцеговине, СДЗБ. XIV стр. 101). Као што видимо и овдје је свјесни момент имао свога ујдела.

На крају да кажемо и ово: губљење фонеме *x* могло се зачети у најпрогресивнијим говорима штокавског дијалекта. Одатле, као и све друге иновације, ова се појава ширила, са миграционим струјама или без њих. Тамо гдје није било посебних препрека за губљење ове фонеме, она је потпуно ишчезла из гласовног система још у XVI и XVII вијеку. Тамо гдје су постојале неке препреке, унутарње или спољне природе, свеједно, ова се појава није никада у потпуности ни завршила.

А. Пецо

² Групу *jr* м. *рј* налазимо и у неким мјестима Босне, уп. *Кујрак* м. *Курјак* у Бањој Луци. О овоме в. О. Влан: *Bosnisch — Türkische sprachdenkmäler*, Лајпциг 1868, 28.